

ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਦੂਜਾ
ਸਮੇਸਟਰ-ਤੀਜਾ

ਵਿਲਾਸਵੀ
ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਯੂਨਿਟ - 1

ਪੰਜਾਬੀ
ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ
ਐਸ਼ਵਰੀ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
(ਸਭ ਹੋਕੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ)

ਪਾਠ ਨੰ:

- 1.1 : ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ : ਸਰੂਪ, ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਲਾਭ
- 1.2 : ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਯਮ
- 1.3 : ਪਦ : ਪਦਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ
- 1.4 : ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ - ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀ ਚੋਹਰੀ ਵੰਡ
- 1.5 : ਤੁਰੰਤ ਅਨੁਮਾਨ, ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਦਾ ਵਰਗ, ਵਿਰੋਧਤਾ, ਵਿਪਰੀਤਤਾ, ਉਪਵਿਪਰੀਤਤਾ, ਉਪਾਸ਼੍ਰਿਤਤਾ
- 1.6 : ਮੱਧਵਰਤੀ ਅਨੁਮਾਨ, ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮ

ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ : ਸਰੂਪ, ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਲਾਭ

ਬਣਤਰ

- 1.1.0 ਉਦੇਸ਼
- 1.1.1 ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ
- 1.1.2 ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ
- 1.1.3 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
- 1.1.4 ਨਿਯਮ
- 1.1.5 ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ
- 1.1.6 ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼
- 1.1.7 ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਲਾਭ
- 1.1.8 ਸਿੱਟਾ
- 1.1.9 ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੋ
- 1.1.10 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.1.11 ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

1.1.1 ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ

ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹੱਤਵ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇੱਕ ਬੌਧਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਤਰਕ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਰਸਤੂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਜੋਕੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਆਧੁਨਿਕ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਰੱਸਲ ਅਤੇ ਸਟੈਬਿੰਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਸੋਚਣਾ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਸੋਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਹੈ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੰਮ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਮੂਲਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

1.1.2 ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ

ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ Logic ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। Logic ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Logike ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ Logos ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। Logos ਦੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਾਂਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਹਨ, ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੈ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ। ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੋ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋਵੇ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹੋਣ, ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੂਹਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਿਨਾ ਵਿਚਾਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਸੋ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅਤੁੱਟ ਅੰਗ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਕ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

1.1.3 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ : ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ:

ਥਾਮਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ”।

ਆਲਡਰਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਰਕ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ”।

ਹੈਮਿਲਟਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰਗਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ”।

ਵੈਟਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਰਕ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਹੈ”।

ਮਿੱਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਝ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਤ ਤੋਂ ਅਗਿਆਤ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੈ”।

ਇਰਵਿੰਗ ਕੋਪੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬੁਰੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ”।

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ਮੂਲਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ, ਆਦਰਸ਼ ਮੂਲਕ, ਨਿਯਮ, ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1) ਵਿਗਿਆਨ :- ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ Science ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। Science ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Scientia ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਨਣਾ ਹੈ। ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਯਮਬੱਧ ਅੰਗ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕਾਫੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ। ਹਰ ਸ਼ਾਖਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਸੋ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵੀ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਤਰਕ

ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਤੀਜਾ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇੱਕ ਦਮ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

- 2) **ਆਦਰਸ਼ਮੂਲਕ :-** ਆਦਰਸ਼ਮੂਲਕ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ Normative ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। Normative ਸ਼ਬਦ Norm ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਕਸੌਟੀ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ਮੂਲਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਲਈ ਕਸੌਟੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਮੂਲਕ ਵਿਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਮਾਪਦੰਡ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਮੂਲਕ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੱਚ ਹੈ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਝੂਠ ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਭਲਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਭਲਾਈ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਮੂਲਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਰਮ ਮੁੱਲ ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਤਿਅਮ ਸ਼ਿਵਮ ਸੁੰਦਰਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਸੱਚਾਈ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਉਚਤਮ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ਮੂਲਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੱਚਾਈ ਹੈ।
- 3) **ਨਿਯਮ :-** ਉਹ ਦਲੀਲ ਜੋ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਹਰ ਸਥਾਨ, ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸੱਚ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਨਿਯਮ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦਲੀਲਾਂ ਜੋ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਸੱਚ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਿਯਮ ਇੱਕ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਅਨੇਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਮੂਲਕ ਨਿਯਮ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ।
 - (i) **ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮ :-** ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹਨ। ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਥਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਨ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਿਊਟਨ ਦਾ ਗੁਰੁਤਵ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਨਿਯਮ।
 - (ii) **ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਯਮ :-** ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਸੰਸਦ, ਸਭਾ, ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹੁਕਮ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਯਮ ਭੰਗ ਕਰਨ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਡਰ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ।
 - (iii) **ਆਦਰਸ਼ਮੂਲਕ ਨਿਯਮ :-** ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਿਯਮ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜੇਕਰ ਸਾਡਾ ਆਦੇਸ਼ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ

ਪਵੇਗੀ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਸੱਚਾਈ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਾਵ ਕਿ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸੋ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਮੂਲਕ ਨਿਯਮ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

- 4) **ਸ਼ੁੱਧਤਾ :-** ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ Valid ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। Valid ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਂ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੋਲਫ ਵਰਗੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੁੱਧ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਤਰਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੋਵੇ। ਇੱਥੇ ਸੱਚ ਦਾ ਅਰਥ ਪੂਰਨ ਸੱਚ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਜਾਂ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਂ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਤਰਕ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਪਰਖਣ ਲਈ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1. **ਵਿਰੋਧਭਾਵ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ :-** ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਵੀ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧਭਾਵ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੈ। ਸੋ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਰੋਧਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2. **ਤੱਥ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ :-** ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਾਬਤ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਰੋਧਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਉਹ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਉਹ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਤੱਥਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੱਚਾਈ ਲਈ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਅਕਾਰਗਤ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਵਸਤੂਗਤ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ।

ਅਕਾਰਗਤ ਸ਼ੁੱਧਤਾ :- ਅਕਾਰਗਤ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਆਕਾਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇ ਭਾਵ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨਿਗਮਨ ਦਾ ਹੈ। ਨਿਗਮਨ ਵਿਚ ਅਕਾਰਗਤ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਪਰਖਣ ਲਈ ਨਿਆਂ-ਵਾਕ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-

ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਵਸਤੂਗਤ ਸ਼ੁੱਧਤਾ :- ਜੋ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਪਦਾਰਥਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਸਤੂਗਤ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕੁੱਝ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਆਗਮਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਕਾਰਗਤ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਸਤੂਗਤ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਵੀ ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ ਲਈ ਅਕਾਰਗਤ ਅਤੇ ਵਸਤੂਗਤ ਦੋਨਾਂ ਹੀ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੋ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਜਾਂ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰ :- ਸੋਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਮਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੋਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵਿਚਾਰਣ ਜਾਂ ਸੋਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ। ਸੋਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਮਨ ਵਿੱਚ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰ ਹਨ।

1. **ਸੰਕਲਪ :-** ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਰਥ ਵੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋ ਅਰਥ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਕੁਰਸੀ ਨਾਮ ਦੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਣਦੀ ਹੈ।
2. **ਨਿਰਣਾ :-** ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਭਾਵ ਦੋ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਿਰਣਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਝਦਾਰ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਸੰਬੰਧ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇੱਥੇ ਦੋ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਹਨ।
3. **ਤਰਕ :-** ਇੱਕ ਨਿਰਣਾ ਜਾਂ ਦੋ ਨਿਰਣਿਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਤਰਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਸੋ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਇੱਕ ਜਾਣੀ ਹੋਈ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਸ ਤੋਂ ਕੱਢਿਆ ਨਵਾਂ ਨਿਰਣਾ ਹੈ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਤਰਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਲੀਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਹਨਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹਨ। ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸੰਕਲਪਾਂ, ਪਦਾਂ, ਨਿਰਣਿਆਂ ਜਾਂ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1.1.5 ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਅਰਸਤੂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕੋਹਨ ਅਤੇ ਨੀਗਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧਦੀ ਘੱਟਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਉਹ ਦਲੀਲ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਂ ਤਰਕਪੂਰਨ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਘੱਟਦੀ ਮਾਤਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਝੂਠ ਅਤੇ ਵਧਦੀ ਮਾਤਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਕੋਹਨ ਅਤੇ ਨੀਗਲ ਅਨੁਸਾਰ, “ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ”। ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, “ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ”।

1.1.6 ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ :-

ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘Logic’ ਸ਼ਬਦ Logike ਜਾਂ Logos ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਚਾਰ

ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ। ਸੋ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸੋਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧ ਸੋਚ ਇਸਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ੁੱਧ ਸੋਚ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕੇਵਲ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਵਿਚਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਪਰਖਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ 'ਵਾਦ' (Ism) ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਾਦਾਂ ਵਿਚਾਰਵਾਦ, ਨਾਮਵਾਦ, ਵਸਤੂਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਹੈਮਿਲਟਨ ਵਿਚਾਰਵਾਦ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰਗਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਵੈਟਲੀ ਨੇ ਨਾਮਵਾਦ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਗਤ-ਸੰਗਤੀ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ. ਐਸ. ਮਿਲ ਨੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਸਤੂਗਤ ਖੋਜ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਸਭ ਖੇਤਰ ਦੂਸਰੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵੀ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਨਿਗਮਨ ਅਤੇ ਆਗਮਨ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਹੈ। ਨਿਗਮਨ ਅਤੇ ਆਗਮਨ ਵਿਧੀਆਂ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਕਾਰਗਤ ਅਤੇ ਵਸਤੂਗਤ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਸੋ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਕਾਰਗਤ ਅਤੇ ਵਸਤੂਗਤ ਦੋਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਵੇ।

1.1.7 ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਲਾਭ

ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਗਿਆਸਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਹਰ ਵਿਸ਼ਾ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਲਾਭ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਲਾਭ

ਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਲਗਾ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਬਲਕਿ ਮਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਲਾਭ ਹਨ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

- 1) **ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ-** ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰਾਂ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਸਭਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਡੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਾਡੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਿਗਿਆਨ ਜਿਸ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਾਰਕਿਕ ਸੋਚ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਹੈ।
- 2) **ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਧੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ-** ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਨਿਯਮ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਉਭਰੇਗਾ ਉਹ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿੱਟੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬੁਠਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਗਮਨ ਵਿੱਚ ਨਿਆ-ਵਾਕ ਇੱਕ ਅਨੋਖਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਆਧਾਰ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੁੱਝ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਆਧਾਰਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਟੇ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ AA ਸੰਯੋਗ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿੱਟਾ ਹਮੇਸ਼ਾ A ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ AAA, ਨੂੰ Barbara ਸੰਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਰਕਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਜੋ ਟੈਸਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ "ਤਰਕ ਦੇ ਟੈਸਟ" ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੜ੍ਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਟੈਸਟਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਤਾਰਕਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- 3) **ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਅਭਿਆਸ ਹੈ -** ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਿੱਥੇ ਸਹੀ ਸੋਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੇਵਲ ਸਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਤਾਰਕਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਅੱਜਕੱਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਉਦੇਸ਼

ਵਿੱਚ ਸੌ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਫਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- 4) **ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਅ :-** ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਉਣੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰਕ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਗਲਤੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਨਿਆਂ-ਵਾਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਗਲਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਤਰਕ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਈ ਗਲਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਆਮ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਈ ਨਿਯਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਤਰਕ-ਗਲਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸੀਂ 'ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ' ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗਲਤ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸ਼ੁੱਧ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਨ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- 5) **ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਅ :-** ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਹਿਯੋਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਈ ਪੱਖੋਂ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਵੱਲ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਇੱਕ ਅਰਬ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਗੁਣ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੋ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਧੂਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- 6) **ਨਿਰਣਿਆ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ :-** ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇੰਨੀ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਪਰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਉਸ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭੁੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਤਾਰਕਿਕ ਸੋਚ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਲਕਿ ਆਮ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਰੰਤ ਨਿਰਣੇ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।
- 7) **ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ :-** ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਆਮ ਜੀਵਨ ਲਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ

ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਪਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

- 8) **ਬੋਧਿਕ ਵਿਕਾਸ :-** ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਤਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਸਹੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਕਸਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਮ ਸੁਣਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੇਵਲ ਬੁੱਧੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਡੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.8 ਸਿੱਟਾ :-

ਸੋ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਕੇਵਲ ਸਕੂਲਾਂ ਜਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਹਰ ਆਮ ਅਤੇ ਖਾਸ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਸੋਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਢਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸਮਈ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਲਈ ਸਾਹ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ।

1.1.9 ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੋ :

1.1.10 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

- 1) ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਦੱਸੋ।
- 2) ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਆਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਲਾਭ ਹਨ?

ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

- 1) ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੀ ਹੈ ?
- 2) ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

- 3) ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ
- 4) ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਲਾਭ
- 5) ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ
- 6) ਆਗਮਨ
- 7) ਨਿਗਮਨ।

1.1.11 ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ:

1. ਤਰਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨੇਮ - ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਨਿਗਮਨ - ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ
2. ਤਰਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ - ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ
3. ਉਚੇਰਾ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ - ਆਰ ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ
4. ਇੰਨਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਲੌਜਿਕ - ਇਰਵਿੰਗ ਐਮ. ਕੋਪੀ

ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਯਮ

ਬਣਤਰ :

- 1.2.0 ਉਦੇਸ਼
- 1.2.1 ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ
- 1.2.2 ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ
- 1.2.3 ਮਹੱਤਵ
- 1.2.4 ਵਿਰੋਧਾਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ
- 1.2.5 ਮੱਧ ਅਭਾਵ ਨਿਯਮ
- 1.2.6 ਉੱਚਿਤ ਤਰਕ ਨਿਯਮ
- 1.2.7 ਤਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- 1.2.8 ਸਿੱਟਾ
- 1.2.9 ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੋ
- 1.2.10 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.2.11 ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

1.2.0 ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਯਮਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ।

1.2.1 ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ

ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਯਮ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਤੇ, ਹਰ ਥਾਂ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਯਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਤਰਕ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਯਮ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ, ਵਿਰੋਧਾਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ, ਮੱਧ-ਅਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਉੱਚਿਤ ਕਾਰਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਚਾਰ ਹਨ, ਇਹ ਚਾਰ ਨਿਯਮ ਤਰਕ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਕਿਕ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਪੂਰਵ-ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ, ਵਿਰੋਧਾਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਅਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਅਰਸਤੂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਉੱਚਿਤ ਕਾਰਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਫਿਲਾਸਫਰ ਲਾਇਬਨਿਜ਼ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :-

1.2.2 ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ :- ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ -“ਇਕ ਵਸਤੂ ਜੋ

ਹੈ, ਉਹ ਹੈ", ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੂਰਤ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ - "ਕ, ਕ ਹੈ"

ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਇਸ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕੀ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਯਮ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਤਮ ਸੰਗਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਲੋਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੌਹਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਲੈਟੋ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਹੈ।

1.2.3 ਮਹੱਤਵ :-

- 1) ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਝੂਠ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਕਰੂਪਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਜੋ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੱਚ ਹੈ, ਜੋ ਇੰਨਾ ਸਰਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੁੱਧ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਵੀ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਝੂਠ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਆਸਾਨ ਸੱਚ ਹੈ।
- 2) ਅਰਸਤੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੱਝ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਿਰਾਕਲਾਈਟਸ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਧਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਉਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾਂਗੇ, ਉਹ ਬਦਲ ਕੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਰਕ ਦੇ ਲਈ ਟਿਕਾਊ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਨਿਯਮ ਕੱਢਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਤਰਕ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸੱਚਾਈ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।
- 3) ਇਹ ਨਿਯਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗੁਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣਗੇ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਤਾਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਣ ਬਦਲ ਜਾਣ ਤੇ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਦੁੱਧ ਬਦਲ ਕੇ ਦਹੀਂ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਵਸਤੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇੱਕ ਹੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗੁਣ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- 4) ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡਾ ਤਰਕ ਤਾਂ ਹੀ ਸੁੱਧ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਮਾਨ ਰਹੇ। ਜੇ ਅਧਾਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤਰਕ ਸੁੱਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇੱਥੇ ਡਾ. ਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਨਿਗਮਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਅਧਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਅਪਵਰਤਿਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਅਧਾਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕ ਪਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਹੈ।

1.2.4 ਵਿਰੋਧਾਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ

ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, "ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਇੱਕ ਹੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ।" ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕ, ਖ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਖ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੱਚ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਰੋਧਾਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਵ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਯਮ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਣ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਜੇਕਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਦੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਰੰਗ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ - ਲਾਲ ਅਤੇ ਨਾ-ਲਾਲ। ਹੁਣ ਇਹ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਇੱਕੋ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਲਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾ-ਲਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਨਾ-ਲਾਲ ਰੰਗ ਉਸ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਾ-ਲਾਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਰੋਧਾਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ ਹੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਰੋਧਾਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਭਾਵ ਅਤੇ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਵ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਿਯਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਕਥਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:-

ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ।

ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੀ ਕਥਨ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਤੇ ਠੀਕ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਥਨ ਦਾ ਝੂਠ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਦੂਜੀ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਇੱਕ ਗੱਲ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਝੂਠ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਅਟਲ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚਾ ਕਥਨ ਆਤਮ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਰੋਧਾਭਾਵ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਣ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਿਪਰੀਤ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਪਰੀਤ ਗੁਣ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹ ਸਿਰਫ ਦੋ ਹੀ ਗੁਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਅਤੇ ਹਰਾ ਵਿਪਰੀਤ ਗੁਣ ਹਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਲਾਲ ਹੈ ਉਹ ਹਰਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇ ਹਰਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਾਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਲਾਲ ਅਤੇ ਹਰਾ ਦੋ ਹੀ ਗੁਣ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਣ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਵਿਰੋਧਾਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ ਸਿਰਫ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਪਰੀਤ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ। ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਲਾਲ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਲਾਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹਰਾ, ਪਰ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲਾਲ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ-ਲਾਲ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅੱਜਕੱਲ ਦੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਵ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਥਨ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਸਮਤਾ ਤੇ ਚੌਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਠੀਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਫਰਸ਼ ਗਿੱਲਾ ਹੈ, ਕੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ”। ਹੁਣ ਜੇ ਉਹ ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ “ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ”, ਸੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਤਾਂ “ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ” ਝੂਠ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ ਕਥਨ ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਹੈ।

1.2.5 ਮੱਧ ਅਭਾਵ ਨਿਯਮ

ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, “ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਸੂਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ‘ਕ, ਖ ਹੈ ਜਾਂ ਕ ਨਾ ਖ ਹੈ।’

ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਗੱਲਾਂ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦਾ ਸੱਚ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇੱਕ ਠੀਕ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੂਜੀ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇ। ਤੀਜੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਤੀਜੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਅਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤੀਜੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਮੱਧ ਅਭਾਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਣ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਣ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਅਤੇ ਨਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਰੰਗ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਲਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾ-ਲਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਨਾ-ਲਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਲ ਹੈ। ਨਾ-ਲਾਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਲਾਲ ਹੋਣਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਿਯਮ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-

ਅੱਜ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ।

ਅੱਜ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ।

ਹੁਣ ਇਹ ਦੋਹੇਂ ਗੱਲਾਂ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਈ ਤੀਜੀ ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਨਿਯਮ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵਿਪਰੀਤ ਤੇ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤੂ ਨਾ-ਲਾਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਰੀ ਹੋਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਪੀਲੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਪਰੀਤ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਦੇ ਵਿੱਚ ਤੀਜਾ ਗੁਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੀ ਹੈ।

1.2.6 ਉਚਿਤ ਤਰਕ ਨਿਯਮ

ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਇੰਝ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, “ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੀ ਹੈ ਉਂਝ ਕਿਉਂ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਉਚਿਤ ਕਾਰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਲਾਇਬਨਿਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ- ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਜਿਵੇਂ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਜਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਇੱਕ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਰਕੇ ਹੈ।

- 1) ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਉਹ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਨਹੀਂ, ਇਸਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣਹੀਨਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਰਖਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਵਰਖਾ ਕਾਰਨ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋ ਹੀ ਜਾਵੇ। ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।
- 2) ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਾਰਣ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਹੁਣ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਰਖਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਿਰਫ਼ ਬੱਦਲ ਦੱਸਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਦਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਰਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਾਰਣ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਪਰਿਣਾਮ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਹੁਣ ਬੱਦਲ ਨੂੰ ਵਰਖਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ

ਸਾਰੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਮਿਲਕੇ ਵਰਖਾ ਦਾ ਪੂਰਣ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਕਾਰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

- 3) ਕਦੇ ਕਦੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ, ਇੱਕ ਦਮ ਜਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਅਚਾਨਕ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਦਾ ਅਰਥ ਅਕਾਰਣ ਭਾਵ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਹ ਨਿਯਮ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ — ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਚਾਨਕ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਉਸਦੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਿਰੀਖਿਅਕ ਦੀ ਗਲਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਦਾ ਅਰਥ ਅਕਾਰਣ ਨਹੀਂ।

1.2.7 ਨਿਯਮਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

- 1) **ਇਹ ਨਿਯਮ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਯਮ ਹਨ :-** ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਯਮ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ-ਸਰੂਪ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਖੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਨਿਯਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੂਜੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਯੂਬਰਵੇਗ ਇਹਨਾਂ ਮੂਲ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- 2) **ਇਹ ਨਿਯਮ ਸਵੈਸਿੱਧ ਹਨ :-** ਇਹ ਨਿਯਮ ਇੰਨੇ ਸਰਲ ਸੱਚ ਹਨ ਕਿ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਿਯਮ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਹਨ, ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਿਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਿਯਮ ਸਮੁੱਚੇ ਤਰਕ ਦੀਆਂ ਪੂਰਬਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਜਾਂ ਝੂਠ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਅੱਖ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵੇਖ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈਸਿੱਧ ਜਾਂ ਸਵੈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 3) **ਇਹ ਨਿਯਮ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ :-** ਇਹ ਨਿਯਮ ਤਰਕ ਦੇ ਲਈ ਇੰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਕਿ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਤਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਭੰਗ ਕਰ ਕੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਮੁੱਢਲਾ ਸੱਚ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੋਲਟਨ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਯਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਕੋਰੀ ਤੋਂ ਅਸੰਭਵ ਕਲਪਨਾ ਹੈ; ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਸਤੂਗਤ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਪਰੀਕਲਪਨਾ ਆਤਮਾ ਵਿਰੋਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕਦਮ ਗਲਤ ਸਮਝ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- 4) **ਇਹ ਨਿਯਮ ਆਕਾਰਗਤ ਹਨ :-** ਇਹ ਨਿਯਮ ਆਕਾਰਗਤ ਨਿਯਮ ਇਸ ਲਈ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ,

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਿਯਮ ਨਿਗਮਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਯਮ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਗਮਨ ਨੂੰ ਆਕਾਰਗਤ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਵਸਤੂਗਤ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜਦ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਲੀਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਲਾਲ ਜਾਂ ਨਾ-ਲਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਰੰਗ ਨਾ ਹੋਣ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਰੰਗ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਗੈਰਮੌਜੂਦਗੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜੇਕਰ ਇਹ ਨਿਯਮ ਵਸਤੂਗਤ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ, ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਫ ਆਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਕਾਰਗਤ ਨਿਯਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- 5) **ਇਹ ਨਿਯਮ ਅਨੁਭਵ ਨਿਰਪੇਖ ਹਨ :-** ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਿਯਮ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਨਿਰਪੇਖ ਹਨ। ਜੇ ਸੱਚ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੁਭਵਗਤ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1.2.8 ਸਿੱਟਾ :

ਸੋ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਦਲੀਲ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਪਰਖਣਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਦਲੀਲ ਦੇਣ ਲਈ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਅਤੇ ਲਾਇਬਨੀਜ਼ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਯਮ ਦਿੱਤੇ ਇਹ ਨਿਯਮ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਯਮ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਿਯਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.2.9 ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੋ :

1.2.10 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

- 1) ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਯਮ ਕਿਹੜੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ?

ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

- 1) ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ।
- 2) ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਨਿਯਮ
- 3) ਮੱਧਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ
- 4) ਲਾਇਬਨੀਜ਼ ਦਾ ਨਿਯਮ।

1.2.11 ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ :

1. ਤਰਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨੇਮ - ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਨਿਗਮਨ - ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ
2. ਤਰਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ - ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ
3. ਉਚੇਰਾ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ - ਆਰ ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ
4. ਇੰਨਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਲੌਜਿਕ - ਇਰਵਿੰਗ ਐਮ. ਕੋਪੀ

ਪਦ : ਪਦਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ

ਬਣਤਰ

- 1.3.0 ਉਦੇਸ਼
- 1.3.1 ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ
- 1.3.2 ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ
- 1.3.3 ਪਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
- 1.3.4 ਪਦ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ
- 1.3.5 ਪਦ ਦੀ ਮਾਤਰਾ
- 1.3.6 ਉਲਟੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦਾ ਨਿਯਮ
- 1.3.7 ਸਿੱਟਾ
- 1.3.8 ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੋ
- 1.3.9 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.3.10 ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

1.3.0 ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਪਦ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ।

1.3.1 ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ

ਪਦ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰਕਵਾਕ ਦਾ ਭਾਗ ਹੋਵੇ, ਭਾਵ ਕਿ ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਪੂਰਕ ਬਣ ਸਕੇ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਦ ਤਰਕਵਾਕ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਕੇ ਤਰਕਵਾਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ 'ਸੰਯੋਜਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ- ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਦੋ ਪਦ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ 'ਸੰਯੋਜਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਦ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ 'ਟਰਮ' ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'Terminus' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀਮਾ ਜਾਂ ਹੱਦ (ਕਿਨਾਰਾ) ਹੈ। ਦੋ ਪਦ ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਦੋ ਕਿਨਾਰੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਦ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ ਇੱਕ ਪਦ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :- ਭਾਰਤ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਹਾਦਰ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਸ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿੱਚ "ਭਾਰਤ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ" ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਦ ਹੈ ਪਰ ਛੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਦ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਦ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਰਕਵਾਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਕਵਾਕ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪਦ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

1.3.2 ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ

ਪਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ “Term” ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘Terminus’ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੀਮਾ ਜਾਂ ਹੱਦ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਪਦ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਤਰਕਵਾਕ ਦੀ ਹੱਦ ਜਾਂ ਕਿਨਾਰਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਜਕ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ‘ਪਦ’ ਹੈ। ‘ਪਦ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1.3.1.3 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ :- ਪਦ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਵਾਕ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਪੂਰਕ ਨੂੰ ਪਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਰੀਬੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇੱਕ ਪਦ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ”।

ਪ੍ਰੋ. ਜੋਸਫ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਾਰੇ ਪਦ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਪਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਰ ਪਦ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਪਦ ਨਹੀਂ ਹੈ”।

ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇੱਕ ਪਦ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਤਰਕਵਾਕ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੰਡ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ”।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਦ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਤਰਕਵਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਅਗਲੇ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਪਦ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ :- ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਦ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਇੱਕ ਹੀ ਹਨ। ਸੰਕਲਪ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਭਾਵ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਦ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.3.4 ਪਦ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ :- ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਸੰਕਲਪ ਪਦ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਦ ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਪਦ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਦ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :-

- (1) ਪਦ ਤਰਕਵਾਕ ਦਾ ਭਾਗ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਵਾਕ ਦਾ ਭਾਗ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਦ ਅਤੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (2) ਪਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਪਦ ਇੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਅਨੇਕ, ਤਾਂ ਆਮ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਪਦ ਨੂੰ ਹਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।
- (3) ਹਰ ਇੱਕ ਪਦ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਪਦ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਦ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਾਂ :-

(ਕ) ਪਦਯੋਗ ਸ਼ਬਦ :- ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਦ ਦੀ ਮਦਦ ਲਏ, ਇੱਕ ਪਦ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :- ਮੇਜ਼, ਕਿਤਾਬ, ਪਸ਼ੂ, ਪੈਨ ਆਦਿ। ਹੁਣ ਇਹ

ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਤਰਕਵਾਕ ਦਾ ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਪੂਰਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਦਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਖ) ਪਦ ਸੰਯੋਜਕ ਸ਼ਬਦ :- ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਇੱਕ ਪਦ ਲਈ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਹਾਂ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਪਦ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਦ ਸੰਯੋਜਕ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :- ਦਾ, ਨਾਲ, ਆਦਿ, ਜਿਵੇਂ :- “ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ” ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਾ ‘ਦਾ’ ਪਦ ਸੰਯੋਜਕ ਹੈ।

(ਗ) ਪਦ ਅਯੋਗ ਸ਼ਬਦ :- ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਪਦ ਬਣਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਦ ਬਣਨ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪਦ ਅਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਉਂ, ਕਿ, ਔਹ! ਆਦਿ।

1.3.5 ਪਦ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ

ਹਰ ਪਦ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਰਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ “ਪਦ” ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਗੁਣ ਜਾਂ ਅਰਥ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਹੋਣਗੇ।

ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਉਲਮਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।

(1) ਗੁਣ ਜਾਂ ਅਰਥ :- ‘Connotation’ ਸ਼ਬਦ ‘Connote’ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਅਰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ। ਭਾਵ ਹਰ ਪਦ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ‘ਤੇਜ਼’। ਇਹ ਪਦ ਕਿਸੇ ਲੱਕੜ ਦੀ ਵਸਤੂ, ਜੋ ਢਾਈ ਫੁੱਟ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਚੌੜੀ ਲੰਮੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਜੋ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਸਤਕ, ਘਰ, ਸਕੂਟਰ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਦ ਦੇ ਗੁਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਕੇਤਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗੁਣ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਮਨੁੱਖ’ ਪਦ ਦਾ ਗੁਣ ਜਾਂ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ।

(2) ਮਾਤਰਾ :- Denotation ਸ਼ਬਦ ‘Denote’ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਸੰਕੇਤ ਜਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ। ਭਾਵ ਹਰ ਪਦ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਜਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਗ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਸੱਪ, ਕੁੱਝ ਅੰਬ, ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਹਰ ਪਦ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਾਤਰਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਦ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਰਤੋਂ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ

ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਮਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਕੁੱਝ ਕਾਂ ਸਿਆਣੇ ਹਨ।

- ਇੱਥੇ ‘ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ’ ਅਤੇ ‘ਕੁੱਝ ਕਾਂ’ ਆਪਣੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਦ ਦਾ ਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਤਰਕ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ

ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਪਦ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਦ ਦਾ ਗੁਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਤਮਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਮਾਤਰਾ ਵਸਤੂਗਤ ਹੈ। ਪਦ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਦ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੇ ਵਧਣ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਘਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਘਟਣ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਲਟੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦਾ ਨਿਯਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

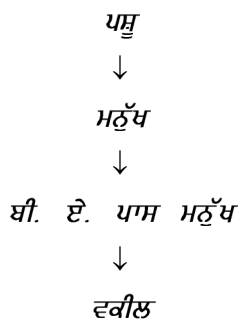
1.3.6 ਉਲਟੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦਾ ਨਿਯਮ

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਪਦ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਅਟੁੱਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਲਟੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦਾ ਨਿਯਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਜੇ ਕਿ ਪਦ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਇੱਕਠਿਆਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਣ ਘਟਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਾਤਰਾ ਵਧਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਗੁਣ ਵਧਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟਦੀ ਹੈ।

ਪਦ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-

- 1) ਜੇਕਰ ਗੁਣ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟਦੀ ਹੈ।
- 2) ਜੇਕਰ ਗੁਣ ਘੱਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।
- 3) ਜੇਕਰ ਮਾਤਰਾ ਵਧਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟਦਾ ਹੈ।
- 4) ਜੇਕਰ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾ ਵਧਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਰਾਹੀਂ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :-

ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ 'ਪਸ਼ੂ' ਪਦ ਤੋਂ 'ਵਕੀਲ' ਪਦ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਗੁਣ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਦ ਦਾ ਗੁਣ ਘੱਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਪਦਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1.3.7 ਸਿੱਟਾ :

ਸੋ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਦ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰਕਵਾਕ ਦਾ ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਪੂਰਕ ਹੋਵੇ। ਪਦ ਦੇ ਗੁਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਭਾਵ ਦੱਸਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਦ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਦ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਘੱਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਟਣ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਵੱਧਦਾ ਹੈ।

1.3.8 ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੋ:

1.3.9 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ**ਪ੍ਰਸ਼ਨ**

1) ਪਦ ਕੀ ਹੈ? ਪਦਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਦੱਸੋ।

ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- 1) ਪਦ ਕੀ ਹੈ ?
- 2) ਪਦਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਦੱਸੋ।
- 3) ਪਦਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੱਸੋ।
- 4) ਪਦ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ।
- 5) ਪਦ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ।
- 6) ਪਦਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ।

1.3.10 ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ :

1. ਤਰਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨੇਮ - (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਨਿਗਮਨ - ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ
2. ਤਰਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ - ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ
3. ਉਚੇਰਾ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ - ਆਰ ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ
4. ਇੰਨਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਲੌਜਿਕ - ਇਰਵਿੰਗ ਐਮ. ਕੋਪੀ

ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ - ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀ ਚੋਹਰੀ ਵੰਡ

ਬਣਤਰ

1.4.0 ਉਦੇਸ਼

1.4.1 ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ

1.4.2 ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਭਾਗ

1.4.3 ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ

1.4.3.1 ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

1.4.3.2 ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

1.4.3.3 ਗੁਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

1.4.3.4 ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

1.4.3.5 ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

1.4.3.6 ਭਾਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

1.4.4 ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ

1.4.5 ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰੀਕਰਣ

1.4.5.1 ਯੂਲਰ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਕਰ

1.4.6 ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੋ

1.4.7 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.4.8 ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

1.4.0 ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ।

1.4.1 ਜਾਣਕਾਰੀ

ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ - ਸੰਕਲਪ (ਸਮਾਨਯ ਵਿਚਾਰ), ਨਿਰਣੈ ਅਤੇ ਤਰਕ ਹਨ।

ਸਮਾਨਯ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਰਣੈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਣੈ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਤਰਕਵਾਕ (Proposition) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੋ ਪਦਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਤਰਕਵਾਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਤਰਕਵਾਕ ਇਕ ਵਾਕ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਵਾਕ ਤਰਕਵਾਕ

ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਰਕਵਾਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਾਕ ਹੈ ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੱਚ ਜਾਂ ਝੂਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਉਦਾਹਰਣ :-

1. ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।
2. ਸੁਕਰਾਤ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਸੀ।
3. ਕੁੱਝ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- 1.4. ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
5. ਕੁੱਝ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

1.4.2 ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਭਾਗ (parts of Proposition) :-

ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪੂਰਕ
3. ਯੋਜਕ

ਉਦੇਸ਼ (Subject) : ਉਦੇਸ਼ ਉਹ ਪਦ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਪੂਰਕ (Predicate) : ਪੂਰਕ ਉਹ ਪਦ ਹੈ ਜੋ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਮਰਨਸ਼ੀਲ', 'ਦੇਵਤਾ' ਆਦਿ।

ਯੋਜਕ (Copula) : ਯੋਜਕ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

'ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ' ਵਿੱਚ 'ਮਨੁੱਖ' ਉਦੇਸ਼ ਹੈ 'ਮਰਨਸ਼ੀਲ' ਪੂਰਕ ਹੈ ਅਤੇ 'ਹੈ' ਯੋਜਕ ਹੈ।

1.4.3 ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ (Classification of Proposition) : ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.4.3.1 ਬਣਤਰ (Structure) : ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ :

- (ੳ) ਸਰਲ (Simple)
- (ਅ) ਸੰਯੁਕਤ (Compound)

ਸਰਲ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਪੂਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਪੂਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਦੋਵੇਂ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

1.4.3.2 ਸੰਬੰਧ (Relation) : ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ:

- (ੳ) ਨਿਰਪੇਖ (Categorical)
- (ਅ) ਸਾਪੇਖ (Hypothetical)
- (ੲ) ਵਿਕਲਪਕ (Disjunctive)

ਨਿਰਪੇਖ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।'

ਸਾਪੇਖ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਜੇਕਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਓਗੇ।'

ਵਿਕਲਪਕ ਤਰਕਵਾਕ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਕਲਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ 'ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇਗਾ ਜਾਂ ਲੇਟ ਹੋਵੇਗਾ।'

1.4.3.3 ਗੁਣ (Quality) : ਗੁਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

(ੳ) ਰਚਨਾਤਮਕ (Affirmative) (ਅ) ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ (Negative)

ਰਚਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਵਿਧੇਆਤਮਕ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪੂਰਕ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।' ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪੂਰਕ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪੂਰਕ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਸਹਿਮਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1.4.3.4 ਮਾਤਰਾ (Quantity) : ਮਾਤਰਾ ਜਾਂ ਪਰਿਮਾਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਸਮਾਨਯ (Universal) (ਅ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ (Particular)

ਸਮਾਨਯ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪੂਰਕ ਪੂਰਣ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਜਾਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰਕ ਦਾ ਪੂਰਣ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਜਾਂ ਅਸਹਿਮਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪੂਰਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਜਾਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪੂਰਕ ਦਾ ਪੂਰਣ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦੇ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਜਾਂ ਅਸਹਿਮਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਝ ਮਨੁੱਖ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਮਨੁੱਖ ਇਮਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

1.4.3.5 ਵਿਧੀ (Modality) : ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਲਾਜ਼ਮੀ (Necessary) (ਅ) ਨਿਸ਼ਚੇਕਾਰੀ (Assertory)

(ੲ) ਅਨਿਸ਼ਚਾਤਮਕ ਜਾਂ ਸ਼ੱਕੀ (Problematic)

ਲਾਜ਼ਮੀ ਤਰਕਵਾਕ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰਕ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਭੇਦਕ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤ੍ਰਿਕੋਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਨੁੱਖ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚੇਕਾਰੀ ਤਰਕਵਾਕ ਪੂਰਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੱਚਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਂ ਕਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੋਤੇ ਹਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਨਿਸ਼ਚਾਤਮਕ ਤਰਕਵਾਦ ਅਨਿਸ਼ਚੈ ਜਾਂ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਕਾਲਜ ਆਵਾਂ।'

1.4.3.6 ਭਾਵ (Import) : ਭਾਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ :

(ੳ) ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ (Verbal or Analytic)

(ਅ) ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਾਂ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ (Real or Synthetic)

ਜਿਹੜੇ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪੂਰਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਸਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਤਰਕਵਾਕ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਹਨ ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਭੁਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕੋਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਹੜੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਕ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਿਹਨਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1.4.4 ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਕਵਾਦਾਂ ਦੀ ਵੰਡ :-

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਤਰਕਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ :

- (1) ਸਮਾਨਯ ਰਚਨਾਤਮਕ (Universal Affirmative)
- (2) ਸਮਾਨਯ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ (Universal Negative)
- (3) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਤਮਕ (Particular Affirmative)
- (1.4) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ (Particular Negative)

1. ਸਮਾਨਯ ਰਚਨਾਤਮਕ (Universal Affirmative) : ਇਹ ਤਰਕਵਾਦ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਨਯ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਣ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਸਤੂ ਨੇ A ਤਰਕਵਾਦ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ 'ਸਾਰੇ ਕ ਖ ਹਨ' ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਅਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਸਮਾਨਯ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ (Universal Negative) : ਇਹ ਤਰਕਵਾਦ ਪਹਿਲੇ ਤਰਕਵਾਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਨਯ ਹੈ ਪਰ ਗੁਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਸਤੂ ਨੇ 'E' ਤਰਕਵਾਦ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਕ ਖ ਨਹੀਂ ਹੈ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਦੋਵੇਂ ਵਿਆਪਕ ਹਨ।

3. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਤਮਕ (Particular Affirmative) : ਪਹਿਲੇ ਤਰਕਵਾਦ ਵਾਂਗ ਇਸਦਾ ਗੁਣ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਰਿਮਾਣ (Quantity) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਇਸ ਤਰਕਵਾਦ ਨੂੰ 'I' ਤਰਕਵਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਹ 'ਕੁੱਝ ਕ ਖ ਹਨ' ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਦੋਵੇਂ ਅਵਿਆਪਕ ਹਨ।

1.4. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ (Particular Negative) : 'E' ਤਰਕਵਾਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੁਣ ਪੱਖੋਂ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਅਤੇ 'I' ਤਰਕਵਾਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਮਾਣ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਝ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ 'O' ਤਰਕਵਾਦ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਹ 'ਕੁੱਝ ਕ ਖ ਨਹੀਂ ਹਨ' ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕ੍ਰਮ	ਮੂਲ ਵਾਕ	ਮਾਤਰਾ	ਗੁਣ	ਉਦੇਸ਼	ਪੂਰਕ	ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੂਪ
1.	A	ਸਮਾਨਯ	ਰਚਨਾਤਮਕ	ਵਿਆਪਕ	ਅਵਿਆਪਕ	ਸਾਰੇ ਕ ਖ ਹਨ
2.	E	ਸਮਾਨਯ	ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ	ਵਿਆਪਕ	ਵਿਆਪਕ	ਕੋਈ ਵੀ ਕ ਖ ਨਹੀਂ ਹੈ
3.	I	ਵਿਸ਼ੇਸ਼	ਰਚਨਾਤਮਕ	ਅਵਿਆਪਕ	ਅਵਿਆਪਕ	ਕੁੱਝ ਕ ਖ ਹਨ
4.	O	ਵਿਸ਼ੇਸ਼	ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ	ਅਵਿਆਪਕ	ਵਿਆਪਕ	ਕੁਝ ਕ ਖ ਨਹੀਂ ਹਨ

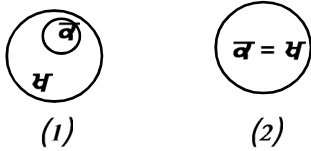
1.4.5 ਤਰਕਵਾਦਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰੀਕਰਨ (Diagrammatic Representation of Propositions)

ਅਰਸਤੂ ਦੁਆਰਾ ਵੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਰਕਵਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1.4.5.1 ਯੂਲਰ ਤੇ ਚੱਕਰ (Euler's Circles)

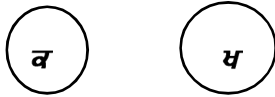
ਯੂਲਰ ਦੇ ਚਾਰ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਚੱਕਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ :

I. $A =$ ਸਾਰੇ ਕ ਖ ਹਨ

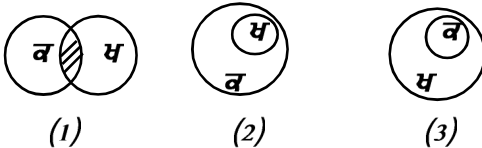
ਚਿੱਤਰ (1) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਕ ਖ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਚਿੱਤਰ (2) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਕ ਖ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕ ਖ ਹਨ।

II. $E =$ ਕੋਈ ਵੀ ਕ, ਖ ਨਹੀਂ ਹੈ।

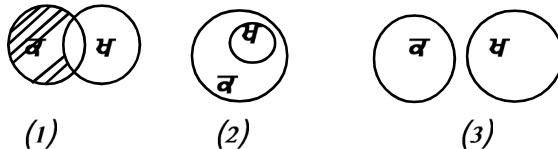
'ਕ' ਚੱਕਰ 'ਖ' ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ ਅਤੇ ਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਕ ਖ ਨਹੀਂ ਹੈ।

III. $I =$ ਕੁੱਝ ਕ ਖ ਹਨ

ਚਿੱਤਰ (1) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕ' ਚੱਕਰ ਦੇ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਦਾ 'ਖ' ਚੱਕਰ ਦੇ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ (2) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ 'ਖ' ਚੱਕਰ 'ਕ' ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਪਰ 'ਕ' ਚੱਕਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ 'ਖ' ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ (3) ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ 'ਕ' 'ਖ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਕ' ਚੱਕਰ ਦਾ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਕ ਅੰਸ਼ (ਸਾਰਾ 'ਕ' ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ) 'ਖ' ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕ ਖ ਹਨ।

IV. $O =$ ਕੁੱਝ ਕ ਖ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ (1) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕ' ਚੱਕਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ 'ਖ' ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ (2) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ 'ਖ' ਚੱਕਰ 'ਕ' ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਪਰ 'ਕ' ਚੱਕਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ 'ਖ' ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ (3) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਵੇਂ 'ਕ' ਚੱਕਰ ਅਤੇ 'ਖ' ਚੱਕਰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ 'ਕ' ਦਾ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੁੱਝ ਭਾਗ (ਸਾਰਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ) 'ਖ' ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕ ਖ ਨਹੀਂ ਹਨ।

1.4.6 ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੋ:

1.4.7 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (i) ਤਰਕਵਾਕ ਕੀ ਹੈ? ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਵੰਡ ਕਰੋ।
- (ii) ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਚਾਰ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰੀਕਰਣ ਕਰੋ।

ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਦਿਉ :-

- (i) ਤਰਕਵਾਕ ਕੀ ਹੈ ?
- (ii) ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗ ਕੀ ਹਨ?
- (iii) ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ?
- (iv) ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰੋ।
- (v) ਗੁਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰੋ।
- (vi) ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰੋ।
- (vii) ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰੋ।
- (viii) ਭਾਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰੋ।
- (ix) 'A' ਤਰਕਵਾਕ ਕੀ ਹੈ?
- (x) 'E' ਤਰਕਵਾਕ ਕੀ ਹੈ?
- (xi) 'I' ਤਰਕਵਾਕ ਕੀ ਹੈ?
- (xii) 'O' ਤਰਕਵਾਕ ਕੀ ਹੈ?

1.4.8 ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ :

1. ਤਰਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨੇਮ - (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਨਿਗਮਨ - ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ
2. ਤਰਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ - ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ
3. ਉਚੇਰਾ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ - ਆਰ ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ
4. ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਲੌਜਿਕ - ਇਰਵਿੰਗ ਐਮ. ਕੋਪੀ

**ਤੁਰੰਤ ਅਨੁਮਾਨ, ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਦਾ ਵਰਗ -
ਵਿਰੋਧਤਾ, ਵਿਪਰੀਤਤਾ, ਉਪਵਿਪਰੀਤਤਾ, ਉਪਾਸ਼੍ਰਿਤਤਾ**

ਬਣਤਰ

- 1.5.0 ਉਦੇਸ਼
- 1.5.1 ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ
- 1.5.2 ਅਨੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ
- 1.5.3 ਸੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ
- 1.5.4 ਅਨੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
- 1.5.5 ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਦਾ ਵਰਗ
- 1.5.6 ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੋ
- 1.5.7 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.5.8 ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

1.5.1 ਅਨੁਮਾਨ

ਜਾਣੀ ਹੋਈ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸੱਚਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਨੁਮਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਮਾਨ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਤਰਕਵਾਕ (ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਵੇਂ ਤਰਕਵਾਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਤਰਕਵਾਕ ਨੂੰ ਅਧਾਰਵਾਕ ਅਤੇ ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤਰਕਵਾਕ ਨੂੰ ਸਿੱਟਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਣ :-

- ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। (ਆਧਾਰ ਵਾਕ)
- ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਸਿੱਟਾ)
- ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। (ਅਧਾਰਵਾਕ)
- ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਹਨ। (ਅਧਾਰਵਾਕ)
- ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। (ਸਿੱਟਾ)

ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਮਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਇਕ ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਅਨੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ (Immediate Inference)

2. ਸੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ (Mediate Inference)

1.5.2 ਅਨੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ (Immediate Inference)

ਇਕ ਹੀ ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਅਨੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ ਜਾਂ ਤੁਰੰਤ ਅਨੁਮਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਇਕ ਹੀ ਤਰਕਵਾਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਕੜੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ (ਅਧਾਰਵਾਕ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ) ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ

ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਅਧਾਰਵਾਕ)

ਕੋਈ ਵੀ ਪਸ਼ੂ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਸਿੱਟਾ)

1.5.3 ਸੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ (Mediate Inference)

ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਵਿਚ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ) ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਲਈ ਮੱਧ ਪਦ (Middle Term) ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਟੇ ਅਤੇ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ :

ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। (ਅਧਾਰਵਾਕ)

ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ। (ਅਧਾਰਵਾਕ)

ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। (ਸਿੱਟਾ)

ਇਸ ਅਨੁਮਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੱਧ ਪਦ ਹੈ।

1.5.4 ਅਨੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Immediate Inference)

ਅਨੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ :

1. ਵਿਰੋਧਤਾ (Opposition)
2. ਨਿਕਾਸ (Education)

1. **ਵਿਰੋਧਤਾ (Opposition) :** ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਣ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

- (i) ਵਿਰੋਧਤਾ (Contradiction)
- (ii) ਵਿਪਰੀਤਤਾ (Contrary)
- (iii) ਉਪ-ਵਿਪਰੀਤਤਾ ਜਾਂ ਅਨੁ-ਵਿਪਰੀਤਤਾ (Sub-Contrary)
- (iv) ਉਪ-ਆਸ਼੍ਰਿਤਤਾ (Sub-Alternation)

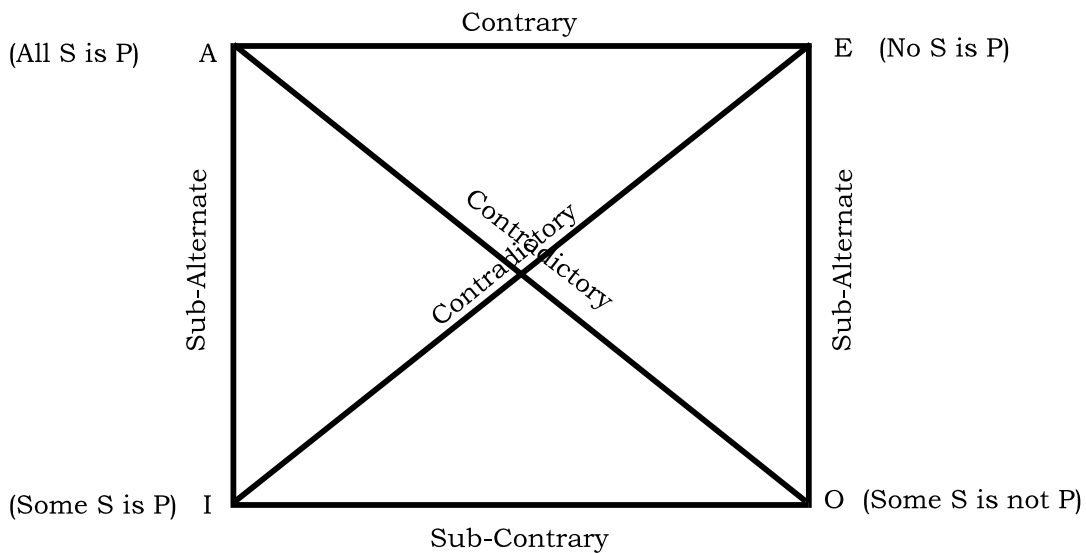
2. **ਨਿਕਾਸ (Education) :** ਅਨੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਵਿਚ ਮੂਲ ਤਰਕਵਾਕ ਦਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਪੂਰਕ ਜਾਂ ਦੋਵੇਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ਣ ਇਕ

ਹੀ ਤਰਕਵਾਕ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਅਰਥ ਸਮਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਨਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ :

- (i) ਪਰਿਵਰਤਨ (Conversion)
- (ii) ਪ੍ਰਤਿਵਰਤਨ (Obversion)
- (iii) ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਪ੍ਰਤਿਵਰਤਨ (Contraposition)
- (iv) ਵਿਪਰੀਯ (Inversion)

1.5.5 ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਦਾ ਵਰਗ (Square of Opposition)

ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਣ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਨਯ ਰਚਨਾਤਮਕ A ਸਮਾਨਯ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ E ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਤਮਕ I ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ O ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਵਿਰੋਧਤਾ (Contradictory)

ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ - ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਸਮਾਨਯ ਤਰਕਵਾਕ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਨਯ ਰਚਨਾਤਮਕ A ਤਰਕਵਾਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ O ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਮਾਨਯ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ E ਤਰਕਵਾਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਤਮਕ I ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਪਾਸੇ A (ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ) ਅਤੇ O (ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹਨ) ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ E (ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਅਤੇ I (ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ) ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਯਮ : ਜੇ ਮੂਲ ਤਰਕਵਾਕ ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਝੂਠ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਮੂਲ ਤਰਕਵਾਕ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ : ਜੇ A (ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ) ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ O (ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹਨ) ਝੂਠ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ E (ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ I (ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ) ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨਤੀਜੇ

1. ਜੇ A ਤਰਕਵਾਕ ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ O ਝੂਠ ਹੋਵੇਗਾ।
2. ਜੇ A ਤਰਕਵਾਕ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ O ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ।
3. ਜੇ O ਤਰਕਵਾਕ ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ A ਝੂਠ ਹੋਵੇਗਾ।
4. ਜੇ O ਤਰਕਵਾਕ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ A ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ।
5. ਜੇ E ਤਰਕਵਾਕ ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ I ਝੂਠ ਹੋਵੇਗਾ।
6. ਜੇ E ਤਰਕਵਾਕ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ I ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ।
7. ਜੇ I ਤਰਕਵਾਕ ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ E ਝੂਠ ਹੋਵੇਗਾ।
8. ਜੇ I ਤਰਕਵਾਕ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ E ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ।

2. ਵਿਪਰੀਤਤਾ (Contrary)

ਵਿਪਰੀਤਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਵੀ ਸਮਾਨਯ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਣ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਪਰੀਤਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੋ ਸਮਾਨਯ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਨਯ ਰਚਨਾਤਮਕ A ਅਤੇ ਸਮਾਨਯ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ E ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸੰਬੰਧ A (ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਹਨ) ਅਤੇ E (ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਯਮ : ਜੇ ਇਕ ਤਰਕਵਾਕ ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਝੂਠ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਕ ਤਰਕਵਾਕ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ : ਜੇ A (ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ) ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ E (ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਝੂਠ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ A ਤਰਕਵਾਕ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ E ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ E (ਕੋਈ ਵੀ ਕ ਖ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ A (ਸਾਰੇ ਕ ਖ ਹਨ) ਝੂਠ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ E ਤਰਕਵਾਕ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ A ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨਤੀਜੇ :

1. ਜੇ A ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ E ਝੂਠ
2. ਜੇ A ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ E ਸੱਚ
3. ਜੇ E ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ A ਝੂਠ
4. ਜੇ E ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ A ਸੱਚ

3. ਉਪ-ਵਿਪਰੀਤਤਾ ਜਾਂ ਅਨੁ ਵਿਪਰੀਤਤਾ (Sub-Contrary)

ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਾਤਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਣ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਿਪਰੀਤਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਵਿਪਰੀਤਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਤਮਕ I ਤਰਕਵਾਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ (O) ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਯਮ ਜੇ ਇਕ ਤਰਕਵਾਕ ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਸ਼ੱਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਇਕ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ : ਜੇ I (ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ) ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ O (ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹਨ) ਸ਼ੱਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ I ਤਰਕਵਾਕ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ O ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ O (ਕੁਝ ਕ ਖ ਨਹੀਂ ਹਨ) ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ I (ਕੁਝ ਕ ਖ ਹਨ) ਸ਼ੱਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇ O ਤਰਕਵਾਕ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ I ਤਰਕਵਾਕ ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨਤੀਜੇ

1. ਜੇ I ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ O ਸ਼ੱਕੀ
2. ਜੇ I ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ O ਸੱਚ
3. ਜੇ O ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ I ਸ਼ੱਕੀ
4. ਜੇ O ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ I ਸੱਚ

4. ਉਪਾਸ਼੍ਰਿਤਤਾ (Sub-Alternation)

ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਗੁਣ ਵੀ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਪਾਸ਼੍ਰਿਤਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਨਯ ਤਰਕਵਾਕ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਗੁਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਾਸ਼੍ਰਿਤਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਨਯ ਰਚਨਾਤਮਕ (A) ਤਰਕਵਾਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਤਮਕ (I) ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਨਯ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ (O) ਤਰਕਵਾਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ (D) ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਯਮ

1. **ਸਮਾਨਯ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ :** ਜੇ ਸਮਾਨਯ ਤਰਕਵਾਕ ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸਮਾਨ ਗੁਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਕਵਾਕ ਵੀ ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਸਮਾਨਯ ਤਰਕਵਾਕ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸਮਾਨ ਗੁਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਕਵਾਕ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋਵੇਗਾ।
2. **ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਮਾਨਯ :** ਜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਕਵਾਕ ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਨਯ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਕਵਾਕ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਨਯ ਤਰਕਵਾਕ ਵੀ ਝੂਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ

ਜੇ A (ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ) ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ I (ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ) ਵੀ ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ A (ਸਾਰੇ ਕ ਖ ਹਨ) ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ I (ਕੁਝ ਕ ਖ ਹਨ) ਤਰਕਵਾਕ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ E (ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ O (ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹਨ) ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ E (ਕੋਈ ਵੀ ਕ ਖ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ O (ਕੁਝ ਕ ਖ ਨਹੀਂ ਹਨ) ਸ਼ੱਕੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜੇ I (ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ) ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ A (ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ) ਸੱਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ I (ਕੁਝ ਕ ਖ ਹਨ) ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ A (ਸਾਰੇ ਕ ਖ ਹਨ) ਵੀ ਝੂਠ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ O (ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹਨ) ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ E (ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਸੱਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ O (ਕੁਝ ਕ ਖ ਨਹੀਂ ਹਨ) ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ E (ਕੋਈ ਵੀ ਕ ਖ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਵੀ ਝੂਠ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨਤੀਜੇ

1. ਜੇ A ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ I ਸੱਚ
2. ਜੇ A ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ I ਸੱਕੀ
3. ਜੇ E ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ O ਸੱਚ
4. ਜੇ E ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ O ਸੱਕੀ
5. ਜੇ I ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ A ਸੱਕੀ
6. ਜੇ I ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ A ਝੂਠ
7. ਜੇ O ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ E ਸੱਕੀ
8. ਜੇ O ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਤਾਂ E ਝੂਠ

ਸਾਰੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਮੂਲ ਵਾਕ	ਵਿਰੋਧੀ	ਵਿਪਰੀਤ	ਉਪ-ਵਿਪਰੀਤ	ਉਪਾਸ਼੍ਰਿਤਤਾ
A ਸੱਚ	O ਝੂਠ	E ਝੂਠ	--	I ਸੱਚ
A ਝੂਠ	O ਸੱਚ	E ਸੱਕੀ	--	I ਸੱਕੀ
E ਸੱਚ	I ਝੂਠ	A ਝੂਠ	--	O ਸੱਚ
E ਝੂਠ	I ਸੱਚ	A ਸੱਕੀ	--	O ਸੱਕੀ
I ਸੱਚ	E ਝੂਠ	--	O ਸੱਕੀ	A ਸੱਕੀ
I ਝੂਠ	E ਸੱਚ	--	O ਸੱਕੀ	A ਝੂਠ
O ਸੱਚ	A ਝੂਠ	--	I ਸੱਕੀ	E ਸੱਕੀ
O ਝੂਠ	A ਸੱਚ	--	I ਸੱਚ	E ਝੂਠ

1.5.6 ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੋ:

1.5.7 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ**ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ**

- (i) ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਦੇ ਵਰਗ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
- (ii) ਅਨੁਮਾਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਅਨੁਮਾਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ :

- (1) ਅਨੁਮਾਨ
- (2) ਤੁਰੰਤ ਅਨੁਮਾਨ
- (3) ਵਿਰੋਧਤਾ
- (4) ਨਿਕਾਸ
- (5) ਵਿਪਰੀਤਤਾ
- (6) ਉਪ-ਵਿਪਰੀਤਤਾ
- (7) ਉਪਾਸ਼੍ਰਿਤਤਾ

1.5.8 ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ :

- 1. ਤਰਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨੇਮ - (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਨਿਗਮਨ - ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ
- 2. ਤਰਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ - ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ
- 3. ਉਚੇਰਾ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ - ਆਰ ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ
- 4. ਇੰਨਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਲੌਜਿਕ - ਇਰਵਿੰਗ ਐਮ. ਕੋਪੀ

**ਮੱਧਵਰਤੀ ਅਨੁਮਾਨ, ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ
ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮ
ਮੱਧਵਰਤੀ ਅਨੁਮਾਨ (Mediate Inference)**

ਬਣਤਰ

- 1.6.1 ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ
- 1.6.2 ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੀ ਬਣਤਰ
- 1.6.3 ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- 1.6.4 ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੇ ਨਿਯਮ
 - 1.6.4.1 ਬਣਾਵਟ ਦੇ ਨਿਯਮ
 - 1.6.4.2 ਮਾਤਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ
 - 1.6.4.3 ਗੁਣ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ
 - 1.6.4.4 ਫੁਟਕਲ ਨਿਯਮ
- 1.6.5 ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੋ
- 1.6.6 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.6.7 ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

1.6.1 ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ

ਦੋ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮੱਧਵਰਤੀ ਅਨੁਮਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਕੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਧਪਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ :

ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਇਸ ਨਿਆਂ ਵਾਕ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਦੋਵੇਂ ਤਰਕਵਾਕ ਅਧਾਰਵਾਕ ਹਨ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

1.6.2 ਨਿਆਂ ਵਾਕ ਦੀ ਬਣਤਰ (Structure of Categorical Syllogism)

ਨਿਆਂ ਵਾਕ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

(ਓ) ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪਦ (Terms) ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

1. ਮੱਧ ਪਦ (Middle Term)

2. ਛੋਟਾ ਪਦ (Minor Term)

3. ਵੱਡਾ ਪਦ (Major Term)

1. **ਮੱਧ ਪਦ (Middle Term) :** ਮੱਧ ਪਦ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪਦ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਕੜੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਪਦ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ 'ਮਨੁੱਖ' ਮੱਧ ਪਦ ਹੈ।

2. **ਛੋਟਾ ਪਦ (Minor Term) :** ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Subject) ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਪਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੋਟੇ ਤਰਕਵਾਕ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ 'ਭਾਰਤੀ' ਛੋਟਾ ਪਦ ਹੈ।

3. **ਵੱਡਾ ਪਦ (Major Term) :** ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਪੂਰਕ (predicate) ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਪਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਡੇ ਤਰਕਵਾਕ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ 'ਮਰਨਸ਼ੀਲ' ਵੱਡਾ ਪਦ ਹੈ।

(ਅ) ਇਕ ਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਰਕਵਾਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

1. ਵੱਡਾ ਅਧਾਰਵਾਕ (Major Premise)

2. ਛੋਟਾ ਅਧਾਰਵਾਕ (Minor Premise)

3. ਸਿੱਟਾ (Conclusion)

1. **ਵੱਡਾ ਅਧਾਰਵਾਕ (Major Premise) :** ਵੱਡੇ ਪਦ (Major Term) ਅਤੇ ਮੱਧ ਪਦ (Middle Term) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਅਧਾਰਵਾਕ (Major Premise) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ 'ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ' ਵੱਡਾ ਅਧਾਰਵਾਕ ਹੈ।

2. **ਛੋਟਾ ਅਧਾਰਵਾਕ (Minor Premise) :** ਛੋਟੇ ਪਦ (Minor Term) ਅਤੇ ਮੱਧ ਪਦ (Middle Term) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਅਧਾਰਵਾਕ (Minor Premise) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਸਾਰੇ 'ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਹਨ' ਛੋਟਾ ਅਧਾਰਵਾਕ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. **ਸਿੱਟਾ (Conclusion) :** ਛੋਟੇ ਪਦ (Minor Term) ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪਦ (Major Term) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਿੱਟਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ 'ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ' ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

ਮੱਧ ਪਦ (Middle Term) ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ M, ਵੱਡੇ ਪਦ (Major Term) ਨੂੰ P ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪਦ (Minor Term) ਨੂੰ S ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਦੀ ਹੈ :

ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਦੀ ਹੈ :

M P M P

S M S M

∴ S P ∴ S P

1.6.3 ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Categorical Syllogism) :-

ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ :

1. ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂਵਾਕ ਸੰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ

ਦੀ ਕਿਸਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਦੋ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਹੀ ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਨੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਕੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਧ ਪਦ (Middle Term) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਧ ਪਦ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਵਾਕ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੱਧ ਪਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਏਸ਼ੀਅਨ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੱਧ ਪਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ।

3. ਨਿਆਂਵਾਕ ਤੋਂ ਅਕਾਰਗਤ ਸੱਚਾਈ (Formal Validity) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਵਾਕ ਨਿਗਮਨ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਕਾਰਗਤ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ (Formal Logic) ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਆਂਵਾਕ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਕਾਰਗਤ ਸੱਚਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ :

ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਮੇਜ਼ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਮੇਜ਼ ਤਖਤਪੋਸ਼ ਹਨ।

∴ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤਖਤਪੋਸ਼ ਹਨ।

4. ਨਿਆਂਵਾਕ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਅਧਾਰਵਾਕ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂਵਾਕ ਨਿਗਮਨ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਨਿਗਮਨ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਅਧਾਰਵਾਕ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ : ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਅਧਾਰਵਾਕ ਵਿਚ 'ਮਨੁੱਖ' ਦੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ 'ਭਾਰਤੀ' ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਦੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਅਧਾਰਵਾਕ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.6.4 ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੇ ਨਿਯਮ (Rules of Categorical Syllogism)

ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

1.6.4.1 ਬਣਾਵਟ ਦੇ ਨਿਯਮ (Rules of Structure)

ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਹੀ ਤਰਕਵਾਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। (There should be three and only three propositions in a syllogism.)

ਵਿਆਖਿਆ : ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਰਕਵਾਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਨਾ ਘੱਟ ਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ। ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਦੋ ਅਧਾਰਵਾਕ ਅਤੇ ਇਕ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਇਕ ਤਰਕਵਾਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਦੋ ਤਰਕਵਾਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਅਨੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ (ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਇਕ ਹੀ ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਰਕਵਾਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਨਿਆਂਵਾਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਆਂਵਾਕ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜਿਵੇਂ : ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤੀ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਇਹ ਇਕ ਨਿਆਂਵਾਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਦੋ ਨਿਆਂਵਾਕ ਹਨ :

A

ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਹਨ।

∴ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

B

ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤੀ ਹਨ।

∴ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਹੀ ਤਰਕਵਾਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2 ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਹੀ ਪਦ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। (There should be three and only three terms in a syllogism)

ਵਿਆਖਿਆ : ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਪਦ (Major Term), ਛੋਟਾ ਪਦ (Minor Term) ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੱਧ ਪਦ (Middle Term) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਤਰਕ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਪਦ ਤੋਂ ਤਰਕਵਾਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਵਾਕ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦੋ ਪਦਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਤਰਕਵਾਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਅਨੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨ (Immediate Inference) ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਕੁੱਝ ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤੇ ਹਨ', ਇਸ ਤਰਕਵਾਕ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕੁੱਝ ਦੇਵਤੇ ਮਨੁੱਖ ਹਨ।'

ਜੇ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਦ ਹੋਣ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਆਂ ਵਾਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਆਂਵਾਕ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜਿਵੇਂ : ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤੀ ਹਨ।

ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪਦ 'ਮਨੁੱਖ', 'ਮਰਨਸ਼ੀਲ', 'ਪੰਜਾਬੀ' ਅਤੇ 'ਭਾਰਤੀ' ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਮੱਧ ਪਦ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤੀ ਹਨ।

∴ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ, ਮਰਨਸ਼ੀਲ, ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚਾਰ ਪਦ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਨਿਆਂਵਾਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਦੋ ਨਿਆਂਵਾਕ ਹਨ।

ਜੇ ਕਿਸੇ ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪਦ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਚਤੁਸ਼ਪਦੀ ਦੋਸ਼ (Fallacy of Four Terms) ਕਿਹਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪਦ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਚਾਰ ਪਦ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਚਤੁਸ਼ਨਪਦੀ ਦੋਸ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂਵਾਕ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੋਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ :

- (i) ਅਨੇਕਅਰਥੀ ਮੱਧ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ (Fallacy of Ambiguous Middle)
- (ii) ਅਨੇਕਅਰਥੀ ਵੱਡੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ (Fallacy of Ambiguous Major)
- (iii) ਅਨੇਕਅਰਥੀ ਛੋਟੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ (Fallacy of Ambiguous Minor)

(i) ਅਨੇਕਅਰਥੀ ਮੱਧ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ (Fallacy of Ambiguous Middle)

Sound travels very fast.

His knowledge of logic is sound.

∴ His knowledge of logic travels very fast.

ਇਸ ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ 'Sound' ਜੋ ਮੱਧ ਪਦ ਹੈ, ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੇਕਅਰਥੀ ਮੱਧ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ ਹੈ।

(ii) ਅਨੇਕਅਰਥੀ ਵੱਡੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ (Fallacy of Ambiguous Major)

ਬਹਾਦਰ ਨੱਠਦਾ ਨਹੀਂ।

ਸ਼ੇਰ ਬਹਾਦਰ ਹੈ।

∴ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੇਰ ਨੱਠਦਾ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਨੱਠਦਾ' ਜੋ ਵੱਡਾ ਪਦ ਹੈ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਅਨੇਕਅਰਥੀ ਵੱਡੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iii) ਅਨੇਕਅਰਥੀ ਛੋਟੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ (Fallacy of Ambiguous Minor)

ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਉੱਡਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਦਵਿਜ ਮਨੁੱਖ ਹਨ।

∴ ਦਵਿਜ ਉੱਡਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਇਸ ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ 'ਦਵਿਜ' ਜੋ ਛੋਟਾ ਪਦ ਹੈ, ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ। ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਵਿਚ 'ਦਵਿਜ' ਦਾ ਅਰਥ ਪਤੰਗ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਅੰਡੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਿਆਂਵਾਕ ਛੋਟੇ ਪਦ ਦੀ ਅਨੇਕ ਅਰਥਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.6.4.2 ਮਾਤਰਾ ਜਾਂ ਪਰਿਮਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ (Rules of Quantity) : ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੇ ਮਾਤਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

1. ਮੱਧ ਪਦ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਕ ਅਧਾਰਵਾਕ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ (Distributed) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ : ਮੱਧ ਪਦ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੇ ਪਦ (Major Terms) ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪਦ (Minor Term) ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਮੱਧ ਪਦ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਦ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਪਦ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇ।

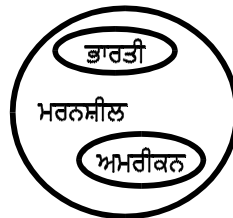
ਜੇਕਰ ਮੱਧ ਪਦ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਅਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵੱਡੇ ਪਦ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪਦ ਦੇ ਇਕ ਅੰਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੱਧ ਪਦ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਅਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਵਿਆਪਕ ਮੱਧ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ਼ (Fallacy of Undistributed Middle Term) ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ :

ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਅਮਰੀਕਨ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੱਧ ਪਦ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਅਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਆਂਵਾਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

2. ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਪਦ ਜੋ ਅਧਾਰਵਾਕ ਵਿਚ ਅਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ : ਨਿਆਂਵਾਕ ਨਿਗਮਨ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਅਧਾਰਵਾਕ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਪਦ ਜੋ ਅਧਾਰਵਾਕ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਜੇ ਕੋਈ ਪਦ ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਵਿਚ ਅਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਵੈਧ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਦੋਸ਼ (Fallacy of Illicit Process) ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ :

(i) ਅਵੈਧ ਵੱਡੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ਼ (Fallacy of Illicit Major)

(ii) ਅਵੈਧ ਛੋਟੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ਼ (Fallacy of Illicit Minor)

(i) ਅਵੈਧ ਵੱਡੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ਼ (Fallacy of Illicit Major)

ਇਸ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਪਦ ਅਧਾਰਵਾਕ ਵਿਚ ਅਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ :

ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਆਰੀਆ ਹਨ।

ਕੋਈ ਮੁਸਲਿਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੋਈ ਮੁਸਲਿਮ ਆਰੀਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਜੋ ਵੱਡਾ ਪਦ ਹੈ, ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਵਿਚ ਅਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਅਵੈਧ ਵੱਡੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ।

(ii) ਅਵੈਧ ਛੋਟੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ਼ (Fallacy of Illicit Minor)

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਪਦ ਅਧਾਰਵਾਕ ਵਿਚ ਅਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਵੈਧ ਛੋਟੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ :

ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਇਸ ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਛੋਟਾ ਪਦ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅਧਾਰਵਾਕ ਵਿਚ ਅਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਿਆਂਵਾਕ ਵਿਚ ਅਵੈਧ ਛੋਟੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ।

1.6.4.3 ਗੁਣ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ (Rules of Quality)

ਗੁਣ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

- (i) ਦੋ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- (ii) ਜੇ ਇਕ ਵੀ ਅਧਾਰਵਾਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਟਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇਗਾ।
- (i) ਦੋ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ : ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਪੂਰਕ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਵੱਡਾ ਤਰਕਵਾਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੈ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਪਦ ਦਾ ਮੱਧ ਪਦ ਨਾਲ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਪਦ ਅਤੇ ਮੱਧ ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕ (ਵੱਡਾ ਅਧਾਰਵਾਕ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਅਧਾਰਵਾਕ) ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਮੱਧ ਪਦ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪਦ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵੱਧ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਉਦਾਹਰਣ :

ਕੋਈ ਵੀ ਅਮਰੀਕਨ ਗਰੀਬ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਅਮਰੀਕਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਗਰੀਬ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਹ ਨਿਆਂਵਾਕ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਡੇ ਅਧਾਰਵਾਕ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਨ (ਮੱਧ ਪਦ) ਦਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬ (ਵੱਡੇ ਪਦ) ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਅਧਾਰਵਾਕ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਨ (ਮੱਧ ਪਦ) ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ (ਛੋਟੇ ਪਦ) ਦਾ ਵੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਮਰੀਕਨ (ਮੱਧ ਪਦ) ਗਰੀਬ (ਵੱਡਾ ਪਦ) ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ (ਛੋਟੇ ਪਦ) ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਆਂਵਾਕ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਦੋ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਤਰਕਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

- (ii) ਜੇ ਇਕ ਵੀ ਤਰਕਵਾਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਟਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜੇ ਇਕ ਅਧਾਰਵਾਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਅਧਾਰਵਾਕ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਧ ਪਦ ਦਾ

ਇਕ ਪਦ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਦ ਨਾਲ ਅਸਵੀਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੱਧ ਪਦ ਵੱਡੇ ਪਦ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪਦ ਵਿਚ ਅਸਵੀਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਜੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ :

ਸਾਰੇ ਅਮਰੀਕਨ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

∴ ਕੋਈ ਵੀ ਅਮਰੀਕਨ ਭਾਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਇਕ ਵੀ ਅਧਾਰਵਾਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਟਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਿਯਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਹੋਰ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਿੱਟਾ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ : ਜੇ ਸਿੱਟਾ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

(ੳ) ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਣ

(ਅ) ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੋਣ

(ੲ) ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਰਚਨਾਤਮਕ

(ੳ) ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। (ਅ) ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੋਣ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪਦ ਦਾ ਮੱਧ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ (ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪਦ) ਵਿਚ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤੀਜੀ (ੲ) ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਬੱਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਸਿੱਟਾ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਅਧਾਰਵਾਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.6.4.4 ਫੁਟਕਲ ਨਿਯਮ (Miscellaneous Laws)

(1) ਜੇ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। If both the premises are particular, no conclusion can be drawn.)

ਜੇ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

I IO OI OO

II ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੱਧ ਪਦ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਅਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। IO, OI ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪਦ (I ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਪੂਰਕ ਅਤੇ O ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਅਵਿਆਪਕ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਪਦ (O ਦਾ ਪੂਰਕ) ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਜੇ ਤਾਂ ਮੱਧ ਪਦ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਟਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਮੱਧ ਪਦ ਹੈ ਤਾਂ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਦੋਵੇਂ ਪਦ ਅਵਿਆਪਕ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਅਧਾਰਵਾਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੱਡਾ ਪਦ ਸਿੱਟਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਵਿਚ ਅਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵੈਧ ਵੱਡੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। OO ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(2) ਜੇ ਇਕ ਅਧਾਰਵਾਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਟਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। (If one of the premises is particular conclusion must be particular.)

ਵਿਆਖਿਆ : ਜੇ ਇਕ ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਾਨਯ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਾਰਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

AI, AO EI, EO

IA, OA, IE, OE

AI ਅਤੇ IA : ਇਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਦ (A ਤਰਕਵਾਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼) ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਪਦ ਅਵਿਆਪਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਟਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

AO ਅਤੇ OA : ਇਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਧਾਰਵਾਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਟਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸਦਾ ਪੂਰਕ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਪਦ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਮੱਧ ਪਦ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਪਦ (ਸਿੱਟੇ ਦਾ ਪੂਰਕ) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੋਟਾ ਪਦ ਅਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਟਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

EI ਇਸ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਤਰਕਵਾਕ I ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਛੋਟਾ ਪਦ ਅਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ EI ਅਤੇ IE : IE ਇਸ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਪਦ ਵਿਆਪਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿੱਟਾ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਪਦ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ I ਵੱਡਾ ਤਰਕਵਾਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਦੋਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਿਆਂਵਾਕ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਲਈ ਅਣਉਚਿਤ ਵੱਡੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ।

EO ਅਤੇ OE : ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਅਧਾਰ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਟਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(3) ਜੇ ਵੱਡਾ ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। (If major premise is particular and minor premise is negative, no conclusion can be drawn.)

ਵਿਆਖਿਆ : ਜਦੋਂ ਵੱਡਾ ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

IE, OE, IO, OO

IE : ਛੋਟਾ ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿੱਟਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਪਦ ਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਵੱਡੇ ਅਧਾਰਵਾਕ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਦੋਵੇਂ ਅਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਣਉਚਿਤ ਵੱਡੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ਼ (Fallacy of Illicit Major) ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

OE : ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿੱਟਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

IO : ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਟਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

OO : ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰ ਵਾਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਵੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਟਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

1.6.5 ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੋ:

1.6.6 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ**ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :**

- (1) ਨਿਆਂਵਾਕ ਕੀ ਹੈ? ਉਸਦੀ ਬਣਤਰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- (2) ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਨਿਆਂਵਾਕ ਕੀ ਹੈ?
- (2) ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੱਸੋ।
- (3) ਨਿਆਂਵਾਕ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- (4) ਚਤੁਸ਼ਨਪਦੀ ਦੋਸ਼ ਕੀ ਹੈ?
- (5) ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- (6) ਅਣਉਚਿਤ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪਦ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਕੀ ਹੈ?
- (7) ਗੁਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਕੀ ਹਨ?
- (8) ਫੁਟਕਲ ਨਿਯਮ ਕੀ ਹਨ?

1.6.7 ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ :

1. ਤਰਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨੇਮ - (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਨਿਗਮਨ - ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ
2. ਤਰਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ - ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ
3. ਉਚੇਰਾ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ - ਆਰ ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ
4. ਇੰਨਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਲੌਜਿਕ - ਇਰਵਿੰਗ ਐਮ. ਕੋਪੀ